

De Javamens in koloniale en postkoloniale tijden

De drie fossiele botfragmenten van de eerstgevonden *Homo erectus* vormen samen een wereldberoemd paleontologisch topstuk. Maar de 'Javamens' is ook een object met een Nederlands koloniaal verleden en is sinds de onafhankelijkheid van Indonesië betwist.

AUTEUR FENNEKE SYSLING EN CAROLINE DRIEËNHUIZEN

Het schedelkapje, het dijbeen en de kies van deze *Homo erectus* ogen onopvallend, maar worden spectaculair tentoongesteld in Naturalis in Leiden. De zogenoemde Javamens is dan ook een paleontologisch topstuk. Hij gold decennialang als de oudste voorouder van de mens. De fossielen leidden tot jarenlange wetenschappelijke discussies en bevestigden uiteindelijk dat mens en mensaap een gemeenschappelijke voorouder hebben.

Het was Eugène Dubois die de fossielen van de Javamens 'ontdekte' in 1891-92. Als arts en paleontoloog was hij gefascineerd door fossielen en de mogelijke voorouders van de mens, en hij toog naar Indië om daar te zoeken naar de speld in de hooiberg. Voor die vondst moet Dubois, met zijn kennis,

intuïtie en doorzettingsvermogen, alle credits krijgen.

Maar Dubois was niet degene die met zijn handen in de modder zat. Dat deden de dwangarbeiders die de koloniale overheid hem ter beschikking had gesteld. Die arbeiders waren overigens volgens Dubois tijdens de ramadan 'zoo indolent als kikvorschen in den winter', wat de houding van de natuurwetenschapper ten opzichte van de gekoloniseerde bevolking wel typeert.

Dubois had zijn vondst dus niet kunnen doen zonder de koloniale infrastructuur. De Nederlandse koloniale overheid gaf hem een baan, de mogelijkheid om in het kader daarvan wetenschappelijk werk te doen, en handen voor het graaf- en speurwerk.

Ook maakte Dubois gebruik van de lokaal aanwezige kennis. Hij hoefde dus niet op willekeurige plekken te graven,

maar wist van voorgangers waar de kans op fossielen het grootst was. Eén van die voorgangers was de Javaanse schilder Raden Saleh, die in Nederland een kunstopleiding had gevolgd en daarnaast een brede wetenschappelijke interesse had, onder andere in de paleontologie. Terug op Java verrichtte Saleh verschillende opgravingen, waarbij hij fossiele zoogdieren vond. Volgens zijn biograaf Werner Kraus werd hij daarbij wellicht weer geholpen door een reisverslag van de Javaanse regent Ario Adipati Tjondronegoro, dat repte over botten die dorpelingen toeschreven aan de reuzen uit het hindoeïstische epos de *Mahabharata*. Een bezoekersgids uit 2010 van het archeologisch museum in Sangiran op Java formuleert het zo: 'Het waren de legendes van de mythische strijd tussen deze reuzen die de onderzoekers naar hun ontdekkingen leidden.'

Raden Saleh doneerde de botten aan het Bataviaasch Genootschap, waarvan hij een van de weinige Javaanse leden was. Via dit geleerde gezelschap kwamen ze in Leiden terecht. Ook Dubois nam de fossielen van de Javamens mee naar Nederland. Eigenlijk beschouwde hij ze als zijn persoonlijke bezittingen, maar hij stond ze uiteindelijk — met tegenzin — af.

Al snel nadat in 1945 de Indonesische onafhankelijkheid was uitgeroepen werd de Javamens betwist erfgoed. Vooral Mohammad Yamin, lid van het Indonesische parlement en later minister van Onderwijs en Cultuur, wilde de fossielen graag terug hebben. Ze werden daarmee onderdeel van de onderhandelingen tussen Nederland en

'Fossielen moesten met wetenschappelijke distantie worden bekeken; emotionele argumenten mochten geen rol spelen'

OERMENS
Het schedelkapje van de Javamens. Foto: Naturalis.

Indonesië over wat dekolonisatie precies moest inhouden.

Yamin was een belangrijk figuur in de culturele natievorming van Indonesië. Zijn nieuwe nationale geschiedenis minimaliseerde de impact van de Nederlanders en benadrukte de prekoloniale grootsheid van het land. De Javamens paste uitstekend in dit verhaal. Het fossiel liet volgens hem zien dat Java, en daarmee Indonesië, de oeroude bakermat van de mens was. Op Yamins verzoek om teruggave reageerde Nederland afwijzend. Nederlandse ambtenaren noemden het verzoek zelfs 'onsympathiek' en 'provocerend'.

Ook toen in de jaren zeventig belangrijk cultureel erfgoed, zoals het beroemde beeld *Prajñāpāramitā*, terugging naar Indonesië, veranderde Nederland niet van standpunt. Deze keer was het de Indonesische paleontoloog Teuku Jacob, opgeleid in Utrecht, die de discussie over de Javamens aanwakkerde. Ook het Leidse museum bemoeide zich ermee. De toenmalige directeur Willem Vervoort noemde de claims 'waanzin' en schreef dat het museum in geval van teruggave ook wel alle andere objecten in de uitverkoop kon doen. Hij vreesde vooral dat het fossiel na teruggave verloren zou gaan voor de wetenschap. Kennelijk was hij er niet van overtuigd dat zijn Indonesische collega's de fossielen op

waarde konden schatten. Een ander belangrijk argument van Vervoort was dat het fossiel een natuurhistorisch specimen was. Daarvoor golden andere regels dan voor etnografische voorwerpen, die nationalistische sentimenten konden oproepen. Fossielen moesten met wetenschappelijke distantie worden bekeken, vond hij; emotionele argumenten mochten geen rol spelen. Wetenschapshistorici hebben ondertussen laten zien dat de retoriek van wetenschappelijke distantie wel vaker werd angewend om een nationalistische of eurocentrische houding te verbloemen en het eigene te beschermen.

De Nederlanders wisten onderhandelingen af te houden, totdat de ophef weer overwaaide. In dezelfde jaren boekte Teuku Jacob wel persoonlijk succes in Frankfurt. Daar bevond zich de collectie van de paleontoloog Ralph von Koenigswald, bij wie Jacob gepromoveerd was. Von Koenigswald was bereid een aantal schedels van *Homo erectus* die hij in de jaren dertig op Java had laten opgraven, terug te geven aan zijn protegé.

Sinds de jaren zeventig is de discussie over restitutie wat verstomd, al wordt af en toe in Indonesië nog gesproken over de *homecoming* van de fossielen. In Leiden zijn de fossielen nu tentoongesteld alsof het diamanten zijn. Een begeleidend filmpje over Dubois stipt kort de koloniale context aan. Ook in het museum in Sangiran op Java is er aandacht voor Dubois, maar daarnaast ook voor Raden Saleh, die daar te boek staat als een van de pioniers van de Indonesische paleontologie. Na de Javamens kwamen er nog veel meer *Homo erectus*-fossielen uit de Javaanse grond, die ervoor zorgen dat de Indonesische paleontologen wat kwantiteit en kwaliteit betreft nu meer in huis hebben dan Nederland. Toch kan er maar één fossiel het eerste en het beroemdste zijn, en het meest betekenisvol voor verschillende mensen, en dat fossiel bevindt zich – vooralsnog – in Leiden. ■

Fenneke Sysling is verbonden aan de Universiteit Leiden, Caroline Driënhuizen aan de Open Universiteit.

Lees meer

We hebben voor deze tekst gebruikgemaakt van W. Kraus, *Raden Saleh: the Beginning of Modern Indonesian Painting* (Jakarta, 2012); B. Theunissen, *Eugène Dubois en de aapmens van Java* (Amsterdam, 1985); en een dossier in het Nationaal Archief, Den Haag, over de Javamens (2.27.19, inv.nr. 1425). Het boekje uit het museum in Sangiran is: H. Widianto en T. Simanjuntak, *Sangiran Answering the World* (Sragen, 2010).